

ZSILINSZKY ÉVA

## Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez

This paper examines certain characteristic phenomena of the 17th century Hungarian verbal system in legal records. The results are contrasted with an analysis of the 16th century Hungarian verbal system and compared with the paradigms found in 17th century grammars.

1. Gyakori és okkal hallható megállapítás, hogy a középmagyar kor s benne a 17. század a magyar nyelvtörténetnek a korábbi időhöz képest kevésbé kutatott szakasza. Bár „A magyar nyelv történeti nyelvtana” középmagyar kori részének folyamatban lévő munkálatai a jelzett hiányt remélhetőleg hamarosan enyhítik majd, indokolt, hogy a részletkutatások is az eddiginél nagyobb figyelmet szenteljenek e század nyelvállapotának (vö. Pusztai 1999: 380, Sárosi 2003: 444). Erre ösztönözhet az egykorú magyar nyelvű emléktanyag felszaporodása, s a korszerű adattárak, szövegkiadások sokasodása is.

Tanulmányom anyagát egy csaknem fél évszázaddal ezelőtt publikált, a filológiai követelményeknek ma is maradéktalanul megfelelő szöveggyűjteményből, a Varga Endre szerkesztette *Úriszékből*, közelebbről annak Pápa városához köthető irataiból választottam (Varga 1958). (Az adatok közlését a mellékjelek tekintetében nyomdai okokból egyszerűsítettük.) Az 1620 és 1674 között tartott 74 per anyagát tartalmazó korpusz (*Úriszék* 508–635) az időszak hivatalos írásbeliségének olyan, túlnyomórészt magyar nyelvű dokumentuma, amely sokféle vizsgálatra kínál lehetőséget. Annak, hogy vizsgálódásaim ezúttal az igék egyes kérdéseire irányulnak, a következő a magyarázata: E. Abaffy Erzsébetnek „A magyar nyelv történeti nyelvtana” II/1. kötetében olvasható tanulmánya azzal, ahogyan az ómagyar kor második felének igeidő- és igemódhasználatát, az ebben nyomon követhető latin hatást és funkcionális differenciálódást, valamint a használati változatok arányait bemutatja (1992a: 151–181), szinte felhívja az olvasót arra, hogy a jelenségek alakulását – akár egy-egy szövegfajtat, illetőleg egy-egy jelenségcsoportot kiválasztva – tovább kövesse az időben. Az úriszéki iratok ilyen vizsgálatra nagyon is alkalmasak.

Ugyanakkor a 17. században már nem egy olyan magyar grammatika áll rendelkezésre, amely paradigmatablázataival közvetlenül is hírt ad arról, milyennek

látták a nyelvet nemcsak használó, hanem tudatosan is szemlélő grammatikusok az egykorú magyar igerendszert. A CorpGr forgatása mellett Szathmári Istvánnak e nyelvtanokat feldolgozó monográfiája (Szathmári 1968) jelentős mértékben segíti a tájékozódást ezekben a forrásokban. Az ómagyar kori helyzettel egybevetve (diakrón aspektus), illetőleg a nyelvtanokból szerzett információk alapján (szinkrón összevetés) az úriszéki anyag jelenségei plasztikusabban jelennek meg, mintha csak önmagukban szemlélnénk őket. A kiválasztandó jelenségek-jelenségcsoportok meghatározásában a szöveg mellett ugyancsak támaszkodhatunk E. Abaffy és Szathmári megállapításaira.

A vizsgált jelenségek a következők: Az igei paradigma alakjai közül a *-t* jeles múlt, határozott ragozás E/3., az általános ragozás T/3. alakjai, az ún. sajátos ragozású igék kijelentő mód, jelen idő E/3. alakjai; az ikés ragozás állapota; az igeidők és igemódok kérdésköréből a jövő és a múlt idő kifejezőeszközei, illetőleg a latin hatás szerepe a múlt idők, valamint a feltételes mód alakjainak használatában.

A jegyzőkönyvek a 17. századi hivatalos írásbeliség dokumentumai, amelyekben együttesen kell számolnunk a latin hatással, valamint az írott és a beszélt nyelvre jellemző magyar nyelvi sajátosságok jelenlétével. Köztudomású, hogy a latin nyelv használata ebben az évszázadban áthatotta a magyar közéletet, s hatása nemcsak a perszövegek szókészletében, hanem egyes, latin mintát követő igealakok gyakoriságában is megnyilvánul. (Erről részletesebben l. az egyes jelenségek bemutatásakor.)

Ami az írott és a beszélt nyelvi elemek megjelenését illeti, az előbbieket elvileg a peres eljárásnak a „hatóság” megnyilatkozásaihoz, tehát a tárgyalásnak a tényállást közlő, a vádat megfogalmazó és az ítéletet tartalmazó részleteihez, az utóbbiak az alperesek, illetőleg a tanúk vallomásaihoz köthetők. A Pápan kelt perszövegekben azonban ritkák az egyenes idézetek; az első és második személyű igealakokat a jegyzőkönyvekben többnyire átírják függő beszédre, tehát 3. személyre. Az arányok reprezentálására az 1620–1622 között kelt iratokból – 19 jegyzőkönyv – az 1. sz. mellékletben található összesítést készítettem. Az eloszlás hasonló a többi iratban is; mindössze egy olyan, 1651-ben kelt jegyzőkönyv van (Úriszék 574–590), amely a különböző visszaélésekkel vádolt devecséri udvarbíró 60 (!) vádpontra reagáló védekezését végig E/1. személyben közli. A jelzett ok miatt egyes, a paradigma 1. vagy 2. személyű alakjaihoz kötődő jelenségekre a korpusz terjedelmes volta ellenére egyáltalán nincs példa. Így – bármennyire lényegesek is volnának a periratok nyelvállapotának megítélése szempontjából – nem vizsgálhatók az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék jelen idő, általános ragozás E/2. személyű előfordulásai, a feltételes mód határozott ragozás T/1. személyű alakjai, s az anyag alapján lehetetlen véleményt formálni a felszólító mód *várj* ~ *várjál*, *várd* ~ *várjad*-féle kettős alakjainak helyzetéről, arányairól is.

2. Az igealakok között tehát kevés olyan példánk van, amelyről megalapozottan mondhatjuk, hogy a beszélt nyelv vagy éppen a dunántúli nyelvjárás jelensége. Mégis ilyenek tekinthetők azonban a határozott ragozás, kijelentő mód E/3. személyű következő példái: 1620: *ky wzhō* (510), 1622: *wteōtteō* (524), 1624: *tōttō* (537) stb., amelyek a teljes állománynak mintegy negyedében (10 példa : 34 ellenpélda) található meg. A jelenség, a labiális illeszkedés egyik eseteként az ómagyar korban csak a Huszita Biblia kódexeiben, közülük is leginkább a BécsiK-ben (vö. E. Abaffy 1992b: 201) mutatható ki. Az újmagyar kori nyelvjárásokban pedig (a birtokos személyjelzés hasonlóan realizálódó alakjaival együtt) nyugat-dunántúli sajtáság. Az úriszéki iratokba nyilván Pápa és környéke beszélt nyelvéből került, ahol – az *ō*-zés más jelenségeivel együtt – a nyelvjárásgyűjtések megindulása óta adatható (vö. Zsilinszky 1999: 344).

3. A *-t* jeles múlt általános ragozás T/3. személyben a *maradtak* : *maradtanak* típusú alakok közül mindkettő megtalálható, de az utóbbiak vannak többségben; például 1620: *uetettenek*, *szenuettenek* (509), 1622: *uetkeztenek* (532) stb., hasonlóképpen a feltételes múltban; 1620: *teōttenek* uolna (509), 1622: *montenek* volna (522). Ellenpéldák: 1620: *chelekettek* (509), 1621: *vetōttek* (517), 1622: *akartak* (522), illetőleg 1620: *teōttek* uolna (509). – A teljesen feldolgozott legkorábbi 19 periratban 22 hosszabb alakkal 10 rövidebb áll szemben, és a *-nak/-nek* ragos változat túlsúlya jellemző a többi perszövegre is.

Ami a jelenség diakrón összefüggéseit illeti, az általános ragozás T/3 alakjának *-nak/-nek* ragja a kései ómagyar korban kezdett a pusztá *-k* rovására a múlt időben is elterjedni. A kódexírók gyakorlatában jól megfigyelhető a jelenség térnyerése, ugyanakkor a Szabács viadalából teljesen hiányzik (vö. E. Abaffy 1992b: 201). A 17. századi grammatikusok közül Szenczi Molnár Albert és Pereszlényi Pál mindkét alakkal számol (CorpGr 185, 484); Komáromi Csipkés utal ugyan a rövid alakok meglétére, de általában a *-nak/-nek* ragos formát használja (CorpGr 379, 382), Kövesdi Pál nyelvтанában csak a hosszabb alak szerepel (CorpGr 564). Érdekeséggé tehető megemlíthető, hogy Komáromi Csipkés a hosszabb alakokat tartotta eredetibbnek, a rövideket összevonással vagy elizióval magyarázta (CorpGr 372).

4. Az ún. sajátos ragozású igék közül a létige, valamint az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék kijelentő mód, általános ragozás E/3. alakjai egyaránt *-n* személyragosak; 1621: „ez causa az vr *ō* Nga iobbagia ellen *uagion*” (514); 1628: „ha mi keresete *leszen*” (558); 1651: „bizonsagot *teszen*” (584); 1656: „masua el *viszōn*” (593). Ezek mind a kései ómagyar kor adataiban (vö. E. Abaffy 1992b 193–197), mind a grammatikákban hasonló alakban található, bár Szenczinél a *lesz* is előfordul (CorpGr 228); I. a 2. sz. mellékletet is. Említést érdemel az is, hogy a *van* alak jelenlegi ismereteink szerint Szenczi 1604-es latin–magyar szótárának *Amázeus* és *Gázeus* szócikkében jelenik meg legkorábban. – A *megy* jelen idő E/3. alakjára nincs példa; bár az ige – önmagában és igekötős változataiban is –

meglehetősen gyakori a perszövegekben, előfordulásai főként felszólító módúak, illetőleg múlt idejűek. A *jön* mindkét változatban előfordul; 1622: „haza nem *jeő*” (524), 1657: *ki jün* (598). A *nincsen* : *nincs* és a *sincsen* : *sincs* párokból az úriszéki szövegekben a hosszabb alakok a gyakoribbak (3:2, illetőleg 3:1 arányban), az a markáns különbség azonban, amely E. Abaffy vizsgálatai szerint (vö. 1992b: 196) a hosszabb alakok javára a kései ómagyar kor kódexeiben tapasztalható, a periratokban nem mutatkozik. Példák: 1620: „*ninch* mit tennyeok” (509) ~ 1622: „egieb szabadsagunk *ninchen*” (523); 1620: „hathalmok *sinchen* arra” (509) ~ 1628: „ez második I-nak *sincz* vallasanak semmi helie” (562).

5. Bár nem minden alakjára található példa, az adatok azt jelzik, hogy az ikes ragozás teljes épségben megvan a perszövegek nyelvében; 1651: „nem *emlekezem* rea” (582); 1620: „az *mutatódik* ki” (509); *tartozik* (514); 1622: *eskwdgiek* megh” (525); 1624: „hogy ... karok ne *teörtenniek*” (538); 1622: „az dominus magistratus nem *tartoznek*” (525); „az varas megh nem *fogvatkoznek*” (531).

Az előzményeket tekintve a kései ómagyar kor kódexeiben elsősorban az ikes ragozás terjedése, korábban nem ikes igéknek ikessé válása a jellemző tendencia; a bomlás jeleivel csak elvétve lehet találkozni (vö. E. Abaffy 1992b: 222). A 17. századi nyelvtanokban az ikes ragozásnak külön táblázatban való bemutatásával Molnár Albertnél (vö. CorpGr 207) és Pereszlényinél (vö. CorpGr 497–499) találkozhatunk, Kövesdi Pál kivételével azonban mindegyik nyelvtaníró „szinte maradéktalanul helyesen él vele” (Szathmári 1968: 348). Kövesdi *gyönyörködök, eszek, iszok* példái, illetőleg az a mód, ahogyan az *eszem, iszom* változatokat magyarázza (vö. CorpGr 568) arra utalnak, hogy ennek a grammatikusnak a nyelvhasználatából hiányzott az ikes ragozás. Ez megerősíti azt a vélekedést (vö. Szathmári 1968. 348), hogy a középmagyar korban az ikes ragozás visszahúzódása nyugaton kezdődött meg, s onnan terjedt tovább. Ugyancsak Kövesdinél azonban a szenvedő ragozás táblázataiban megtalálhatók az ikes ragozás személyragjai (CorpGr 570: *Szeretttetem, fzeretttetel, -tetik*, 571: *Olvastattatom, -tol, -tatik*). A szenvedő ragozás – természetesen csak az írott nyelv egyes változataiban – talán konzerválta, ám egyszersmind a beszélt nyelvtől ezzel el is szigetelhetette az ikes ragozású alakokat.

Az ikes ragozás használata a vizsgált korpuszban is gyakran kötődik a szenvedő igealakokhoz; ezek az iratok tényállást ismertető, illetőleg az ítéletet megfogalmazó részleteiben igen számosak; 1621: *kiuantatik* (519); *ki* nem *bochattatik* (525); 1620: „diokon *comuincaltassek*” (511); 1622: „[a hagyaték] *eló adassek*” (527); 1621: „szabadsagh *adattatnek... nekj*” (518); 1628: „ualaki ... *megh bantatnek*” (560). Olykor a szöveg megfogalmazója cselekvőként induló mondatot is szenvedő állítmánnyal fejez be; 1674: „Kivannia azért ezen A, hogý a megh irt bort es tikokat [természetben vagy napi értékén] ezen I-tul megh *iteltessenek*” (635).

Az 1656–1671 közötti szövegekben a *büntet* ige szenvedő igeképzős alakja helyett ebben a funkcióban visszaható képzős származék található; 1656: *meg büntetodgiek* (593); 1671: *megh bünteteőgiek* (603). Említést érdemel, hogy a szintetikus alakok mellett egyetlen – ugyancsak a későbbi iratokból való – adatban analitikus, tehát az ikes ragozással már kapcsolatban nem lévő szenvedő alak is előfordul; 1657: „*meg uolt paranczolua*” (598).

6. Az igeidők használatának alakulásával kapcsolatban a jövő idő kifejezőeszközeit és a múlt idők helyzetét vizsgáltam.

A jövő idő szerepkörében a perszövegekben következetesen a jelen idejű igealakot alkalmazzák; például 1664: „adgyon negy köböllel, kit | jövendőben ... *bé vétett* fizetésében” (619–620). Még a futurum szerepre utaló határozószók is ritkák a mondatokban; a *holnap*, *majd*, *nemsokára*-féle lexémák például hiányoznak a perszövegek szókészletéből. Az, hogy a jelen idejű igealakoknak mi a tényleges funkciója, többnyire a szöveg lineáris összefüggéseiből, viszonylag tág szöveggörnyezetből derül ki; például 1622: „Azert mostis *ki bochattatik* (jelen), es a minemő theóruent ot kin *tesznek* (jövő), azt *hozzak be* (jövő)” (524). – Ismeretes, hogy a jövő idő analitikus formája már a Jókai-kódexben adatható (vö. E. Abaffy 1992a: 135), a korai grammatikusok között azonban jószerével Geleji Katona az egyetlen (vö. CorpGr 321), aki határozottan nyilatkozik arról, hogy a jövő idő kifejezőeszköze az *-and/-end* időjel mellett a *fog* segédige. Hivatkozhatunk Sylvester János többször idézett példájára is, aki grammatikájának paradigmái között nem szerepelteti, bibliafordításában és nyelvtanának más helyén viszont használja a *fog*-os alakokat (vö. E. Abaffy 1992a: 135, 168). Ha alaposabban megvizsgáljuk a többi korai nyelvtant, azt tapasztaljuk, hogy a paradigmák soraiból ugyan hiányoznak az analitikus formák, az igékkel kapcsolatos megjegyzéseik között azonban Molnár Albert, Pereszlényi Pál és Kövesdi Pál egyaránt megemlíti ezt a lehetőséget is (vö. CorpGr 179, 459, 569).

Érdemes volna a kérdést célzottan gyűjtött, nagyobb adatbázison is megvizsgálni abból a szempontból, hogy valóban azonos értékű grammatikai szinonimák voltak-e a segédigés és a jelen idővel kifejezett alakok, nem mutatkozik-e az előbbieknél modális (például szándékosságot vagy bizonyosságot kifejező) funkciójuk, amely részben magyarázhatná ritkább előfordulásukat is. Az a *fog* segédigével alkotott igealak, amely az egyik perszöveg mellékletében, egy falu jobbágyainak panaszlevelében található, erre enged következtetni; 1651: „Mert el hidgye azt Nagod [Nagyságod], hogy mi ezt semmi nemü uttal el nem viselhettyük, mastis meg’ nyomorottunk es el pusztultunk, de tiszerte inkább meg’ *fogunk nyomorodni es el pusztulni*” (572). Itt a bizonyosság hangsúlyozása legalább annyira erős, ha nem erősebb, mint a jövő időre való utalás.

7. A múlt idejű alakok között általánosnak mondható a *-t* jeles alakok használata minden funkcióban, így azokban a szerepkörökben is, amelyeket koráb-

ban az *-á/-é* jeles, ún. elbeszélő múlt töltött be. (Ez utóbbi a középmagyar kor során általában visszaszorul, de használata az írott nyelvben egyáltalán nem példátlan akkor sem; a Pápa városához kötődő Martonfálvay Imre 1585-ös emlékiratában például az enyingi Török család szolgálatában eltöltött esztendő leírására következetesen ezt alkalmazza.)

A periratokban mindössze két alkalommal találunk példákat az elbeszélő múltra; mind a kétszer a szövegnek „dramaturgiai” szempontból fontos helyén. Egyik esetben egy tanúvallomásban annak tisztázása kapcsán, hogy egy puska szándékos emberölési kísérlet eszköze vagy véletlen baleset előidézője volt-e. A kérdéses részlet: 1660: „*Monda ā* szolga az urának: Meg halsz ördög hölkü. Hasonlo szitkokkal sziduan ezen fatenstis, csak *pattanĕk* a puska, *találá* agĕekben lüni az urat” (610). Az a két mondat, amelynek állítmánya *-á/-é* jeles múlt időben van, mintegy közrefogja a vádlott minősítése szempontjából lényeges, fenyegetést és szitkozódást tartalmazó idézetet. A másik példában a per tárgya kevésbé komor, de súlyosnak ítélt törvénysértés: a vádlottak – maguk is a csizmadiacéh tagjai – fondorlatos módon megszerezték a céhláda kulcsát, s azt önkényesen maguknál tartották. Cselekedetükkel – melynek indítékai nem tárulnak fel – akadályozták a céh működését, s ezzel a szervezetnek kárt okoztak. A *-t* jeles múltból *-á/-é* jelesre való átváltás ez esetben a cselekmény következményeinek bemutatásához köthető; 1660: „az teőb chĕbéli mesterek magok szabadságáual nem *élhetenek*, hanem *megh fosztattatának* szabadsagatul [= szabadsagoktul]” (611). – A jelenségre nehéz magyarázatot adni. A szöveg lejegyzője talán ezzel kívánta kiemelni a *-t* jeles múltban előadott eseményorból az ügy megítélése szempontjából különösen fontos mozzanatokat.

8. A múltidőrendszer tapasztalható egyszerűsödése mellett a perszövegekben több olyan igei alak is van, amely a latin nyelv hatásáról tanúskodik. A peres eljárásban az események sorrendjének olykor igen nagy a jelentősége, s a jegyzőkönyvekben az előidejűség, illetőleg az időbeli egymásutánosság érzékeltetésének többféle, automatikusan alkalmazott módjával is találkozunk. Bűnügyekben vagy a földesúr érdekeit, autoritását érintő perekben a cselekmény súlyosságát az igei állítmányt megelőző határozói igeneves szerkezetek halmozásával is hangsúlyozza a vádló; 1620: „nem *gondoluan* az istenj felelmet, sem az uilag[i] theöruenieknek beöntetessetheöl nem *reötteghuen*, feöldes vrokhoz ualo hiwsegeketh es engedelm[ssege]keth nem *gondoluan* ... Papa varanak [kapu]jara ... rea rohant[anak]” (508); 1622: „nem tudatik miczoda ordogj inczelködeshöl *inditatuan*, nem *retteghuen* az isteni felelmet, sem ez vilagi törüenneknek bünteteseuel nem *gondoluan* ... paraznaul fortelmeskodot” (530). Ezek a latin igeneves szerkezetektől nyilván nem független alakulatok gyakran időviszonyításra, az állítmányhoz képest előidejűség kifejezésére is alkalmasak; 1622: „az dominus magistratusnak varasaban *megh gazdagulvan*, az ő mestersegekben el nem

jarvan, hanem veszteben hattak az husz wagast” (531); 1658: „*meg halvan nehai Thoty Katus asszon ... maradot itt Papan ... egy keö haza*” (605).

Az előidejűség kifejezésének eszköztárában megtalálható a *látott volt*-féle összetett múlt idő is a perszövegekben; 1620: „*megh nem tekenthuen sem hitith sem keöteles porkolabsagbelj tiztith es hiuatalljath, melljell ... keötelezthe uolth magat*” (511); 1622: „*az minemò leuelet adot uolt az szegenj megh holt ur ... aztis ell ròitóttek*” (532). Olykor az összetett múlt idejű alak az összefüggő eseménysorban nem a legkorábit jelöli; 1622: „*az miuell legh először tartozot, az urnak ... megh hatta. Es annak utanna az w megh holt uranak attiafianak ... kertet hagiót ... Es ezek utan az mÿ megh maradot uolt, ... az w uer szerint ualo attjafiainak hatta*” (528). Az idézett szövegrészben az összetett múlt időben álló alak csupán az utána következő mondat állítmányához képest fejez ki előidejűséget, az ezt időben megelőző cselekvéseket kifejező igék *-t* jeles múltban állnak.

Az előidejűség kifejezésének a perszövegekben megjelenő harmadik eszköze a felszólító mód múlt ideje; 1627: „*à malefactort, à ki czelekedte legien, megh fogtak volt, es jde be hoztak*” (544); 1621: „*Ha mith ueteth legien az I Meszaros Ambrusnak, competens biraia előth prosequalia*” (514); 1627: „*keszek docealni, hogy igy leöt legien*” (545); 1628: „*akár ki fogta legien megh az I-tt, az most non est in quaestione*” (558). Már ezek a példák is jelzik, hogy a szerkezet a latin *consecutio temporum* szabályaitól elszakadva elsősorban a hivatalos írásbeliségre jellemző elemként él a szövegben. A következő példák tautologikus alakjai pedig még inkább megerősítik ezt a feltevést; 1627: „*egy holnappal az utan fogtak leött legien az malefactorokat*”, „*azok a malefactorok öltek megh lött legien*” (545).

A kései ómagyar kor eredeti magyar szövegeiben a jelenség alig adatható, a kódexekben pedig a *coniunctivi praesens perfectum* tudatos fordításaként jelenik meg. Grammatikai szinonimái, az *-á/-é* jeles és a *-t* jeles múlt azonban ebben a forráscsoportban is sokkal gyakoribbak (vö. E. Abaffy 1992a: 181). A 17. századi nyelvtanok paradigmátlázataiban is nyilván a latin alak automatikus megfeleltetéseként kapott helyet a felszólító mód múlt ideje (vö. például CorpGr 212). Ami a perszövegeket illeti, azokban megtalálhatók ilyen esetekben a *-t* jeles múlt idejű alakok is; például 1622: „*valamint s valahogi eseöt, de az I-k miatt eseöt az toluajlas es gilcossagh*” (522).

9. A közvetett latin hatás legszembetűnőbb jele a feltételes mód használata olyan alárendelt mellékmondatokban, amelyekben a magyar nyelvhasználat kijelentő módot kívánna meg. Ilyen a feltételes jelen megjelenése a) tárgyi mellékmondatokban; 1622: „*az I-k...affirmalliak, hogj az factum o dolgok volna*” (530); b) időhatározói mellékmondatokban; 1622: „*mikoron betegh agiaban uolna, ... ugj holt meg*” (527); c) megengedő mellékmondatokban; 1622: *iollehet az causa ... criminalis uolna, de miuel ... niluan ki teczik, hogy az urat eö Nsgath nem szitta ... husz forinthon marad*” (521); d) kötött határozói mellékmondatokban;

1622: „magokat obligáltak volt arra, hogy soha többbe magokat az fele vakmerő-segre nem *vetnek*, hanem tiztek szerent eleghedendeő hust *uagnanak*” (531). Az ilyen módon használt feltételes mód grammatikai szinonimájaként előfordul a felszólító jelen is; 1628: feieket le tettek az I-k, hogy ők artatlanok *legienek*” (555).

A gyakori latinos alakok mellett természetesen a magyaros szerkesztésmódnak megfelelő példákkal is találkozunk; 1624: „azt merte ... mondanj, hogy eò bizoni senki halasthauához nem *lat*” (538); 1621: „Meli dolgot biro vram o kgme fel valaluan azt mondotta, hoga *el vegezi* (517). Nem változik meg a függő mondatokban az eredeti felszólító módú ige sem; 1622: „hitta, hoga *monnjon* utannok és *vegie el*” (523); 1624: „megh hatta volt ... hoga a viz kapura aytot *chinaltasson*” (537) stb.

A feltételes mód múlt idejű alakjainak használatában a latin hatást két jellemző csoportban követhetjük nyomon:

a) Előidejűséget kifejező mellékmondatokban ’állítólag’ jelentésben (függetlenül attól, hogy a főmondat állítmánya milyen idejű); 1620: „De az mint feölliöl az actioban az dominus A jrattya, hogy ellenseghes keppen a var kapujara *rohantanak uolna*, nem chelekettek (509); 1621: „azt allatia, hoga az varosi biro *adot volna* autoritast az vagasra” (518); 1622: „azt mondgja, hogy szeretetből *czeleködte volna*” (530); 1651: „nem constál, hogy en kezemhez *vettem volna*” (574). Ugyanabban a periratban, amelyből az utolsó idézet való, azok a cselekmények, amelyeket a vádlott beismer, kijelentő módú igealakokkal szerepelnek: „Balogh Martonnen hoga *vettem* egy kőből buzát, ugy vettem mint magamét, mert ados volt” (579). Ezek a latin mondattan szabályaitól elszakadt, de a latin hatást éppen automatikus használatává válásukkal jelző szerkezetek peres ügyek tárgyalásában már a kései ómagyar korban általánosak voltak (vö. E. Abaffy 1992a: 176). Az úriszéki iratok tehát ebben a tekintetben a korábban kialakult szokást viszik tovább. (Az 1620–1622 közötti, teljesen kicédulázott jegyzőkönyvekben az 58 feltételes múlt idejű alakból 19 ebben a funkcióban fordul elő.)

b) A feltételes múlt latinos használatának másik tipikus példája a *midőn*, *mikor* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat; 1621: „midőn az dominus A-nak ... szolgálja az I-nak hazához *ment volna*” (519); 1622: „mikor ... az bort *kertek wolna*” (525). A főmondat állítmánya ilyenkor általában *t* jeles múltban áll. Az 1620–1622 közötti mintában 15 példát, s mindössze 2, a kérdéses helyen kijelentő módú alakot tartalmazó ellenpéldát találunk, az utóbbiakat egyazon periratban; 1621: „Mideön ez I, hol egiszter, hol mazor ä szegenj megh holt vrak ideth a war szwksegere *hordottanak be* husth”, „mideön ez arestum *uolth* (515). A jelenség az iratanyag egészére is szembeűnően jellemző.

**10.** Az elmondottakat tekintsük afféle próbafűrásnak. A felszínre hozott minták azt jelzik, hogy a magyar nyelvtörténetnek ebből a rétegeből bőven van még mit kiaknáznia a kutatásnak; sem a vizsgálatra váró anyag, sem a válaszra váró kérdések hiányától nincs mit tartani.



## 1. sz. melléklet

## Az 1620–1622 között kelt periratok igealak-gyakorisági adatai

		Kijelentő mód					
		Ált.	Hat.	Ikes		Ált.	Hat.
<b>Jelen</b>	E/1.	4	1	–	T/1.	–	1
<b>összesen:</b>	E/2.	1	–	–	T/2.	1	–
<b>184</b>	E/3.	64	44	19+18*	T/3.	21	10
<b>Múlt<sup>1</sup></b>	E/1.	1	2		T/1.	1	2
<b>(-t/-tt)</b>	E/2.	–	–		T/2.	–	–
<b>összesen:</b>	E/3.	78	55	7*	T/3.	32	48
<b>226</b>							
<b>Múlt<sup>2</sup></b>	E/1.	–	–	–	T/1.	–	–
<b>(-t/-tt</b>	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
<b>volt)</b>	E/3.	4	3	–	T/3.	–	2
<b>összesen:</b>							
<b>9</b>							
		Felszólító mód					
		Ált.	Hat.	Ikes		Ált.	Hat.
<b>Jelen</b>	E/1.	–	–	–	T/1.	1	–
<b>összesen:</b>	E/2.	2	2	–	T/2.	–	–
<b>62</b>	E/3.	19	12	3+5*	T/3.	8	10
<b>Múlt</b>	E/1.	–	–	–	T/1.	–	–
<b>összesen:</b>	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
<b>2</b>	E/3.	2	–	–	T/3.	–	–
		Feltételes mód					
		Ált.	Hat.	Ikes		Ált.	Hat.
<b>Jelen</b>	E/1.	–	–	–	T/1.	–	–
<b>összesen:</b>	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
<b>19</b>	E/3.	9	–	3+1*	T/3.	3	3
<b>Múlt</b>	E/1.	–	–	–	T/1.	–	–
<b>összesen:</b>	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
<b>58</b>	E/3.	33	8	–	T/3.	8	9
<b>Mind-összesen:</b>							
<b>560</b>							

\* szenvedő ragozású

2. sz. melléklet

**A sajátos ragozású igék E/3. személyű alakjainak változatai**

Kései ómagyar kor	Úriszék (17. sz.)	Nyelvtanok (17. sz.)
<i>vagyon</i>	<i>vagyon</i>	<i>vagyon</i> *
<i>leszen ~ léssen</i>	<i>leszen ~ ?léssen</i>	<i>leszen ~ léssen ~ lesz</i> *
<i>jő ~ jön</i>	<i>jő ~ jün</i>	<i>jő</i>
<i>nincsen ~ nincs</i>	<i>nincsen ~ nincs</i>	<i>nincsen</i> ** ~ <i>nincs</i> **

**Források**

- Toldy Ferenc (szerk.) (1866), *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum*. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Magyar Tudományos Akadémia, Pest. = CorpGr.
- Varga Endre (szerk.) (1958), *Úriszék*. XVI–XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Úriszék.

**Irodalom**

- E. Abaffy Erzsébet (1992a), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő 1992: 120–183.
- E. Abaffy Erzsébet (1992b), Az igei személyragozás. In: Benkő 1992: 184–238.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1992), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (1999), Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 18: 380–386.
- Sárosi Zsófia (2003), Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *MNy* 99: 434–448.
- Szathmári István (1968), *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilinszky Éva (1999), Adalékok egy hangtani jelenség történeti szociolingvisztikai megközelítéséhez. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.), *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 341–345.

\* de vö. TESz. *van* a.

\*\* csak MA nyelvtanában fordul elő